

מזמור ק' – "מְזִמֹּר לְתוֹדָה" – נספח כותרת המזמור ושימושיו בסדר התפילות

1. "מְזִמֹּר לְתוֹדָה" – מה פירושו?

במהלך עיוננו ניתחנו את מזמור ק' בלא קשר לכותרתו. אנו מניחים, כשם שהניחו לפנינו רבים, כי כותרת מזמורי תהילים אינן חלק מגוף המזמורים עצמם, ולא נכתבו בידי מחברי המזמורים, אלא נוספו למזמורים מאוחר יותר מסיבות שונות ולשם מטרות שונות.¹ מסיבה זו לא התחשבנו בכותרת המזמור במהלך הניתוח שלו. עתה נקדיש דיון לכותרת המזמור כשלעצמה: נעמוד על משמעותה, נברר מה הקשר בינה ובין גוף המזמור, ונראה כיצד השפיעה הפרשנות לכותרת על שימושיו של המזמור בסידור התפילה.

ובכן, מה פירושה של הכותרת למזמורנו, 'מְזִמֹּר לְתוֹדָה'?

התרגום הארמי לספר תהילים מתרגם את כותרת מזמורנו: "שְׁבַחָא עַל קוּרְבָן תוֹדָתָא" – שבח על קרבן התודה. ומפרשים אחדים, חדשים גם ישנים, קיבלו פירוש זה. בעל המצודות אומר: "מזמור לתודה – זה המזמור יאמר המביא תודה על הנס שנעשה לו". וצ"פ חיות כותב: "[מזמורנו] נתחבר כנראה לצורך תפילה בעת הקרבת תודה". וכן עמוס חכם ב'דעת מקרא': "מזמור שנאמר כתפילת הודיה ובשעת הקרבת קרבן תודה".

אולם כבר בפירושו של רש"י ניכרת נסיגה קלה מן הפירוש 'תודה' במשמעות קרבן תודה: "מְזִמֹּר לְתוֹדָה – להודיה, לאומר על זבחי התודה". ועל פירושו יש לשאול: אם פירוש המילה 'תודה' הוא הודיה, מניין שהמזמור נועד 'לאומר על זבחי התודה'?

שמה כוונת הכותרת היא רק לומר שהמזמור הוא תפילת הודיה מילולית?

ואכן, החל מרד"ק ורבנו ישעיה החלו מפרשים שונים לפרש את כותרת מזמורנו בלא קשר לקרבן תודה. הנה פירוש רד"ק: "מזמור לתודה – שתודו לו החסד שעשה עמכם", כלומר תודה במשמעות הודיה. ומעין זאת פירשו גם רבנו ישעיה, המאירי, אבן יחיאל ומלבי"ם.

על פי הפירוש הראשון, כותרת המזמור מודיעה מהו השימוש של המזמור בעבודת המקדש. ואילו על פי הפירוש השני, הכותרת מגדירה את תוכנו של המזמור וקובעת כי זהו מזמור הודיה. ברם חובה לומר ביחס לפירוש השני, כי הגדרה זו אינה מותאימה לתוכן המזמור. ניתוח מזמורנו על פי תוכנו, על פי סוגו ועל פי מבנהו הביאנו למסקנה כי אין זה מזמור הודיה אלא מזמור תהילה ושבח.²

על כן נראה שיש להעדיף את הפירוש הראשון, הפירוש שיסודו בתרגום הארמי, כי כוונת הכותרת היא לקבוע את ייעודו של מזמורנו להיאמר בעת הבאת קרבן תודה. אין כוונתנו בכך לומר שהמזמור נכתב מלכתחילה לשם הזדמנות זו של הקרבת תודה,⁴ אלא כי לאחר שנכתב, הוא אומץ כמזמור שייאמר על קרבן התודה, והכותרת מודיעה על שימוש זה שנקבע למזמור.

סיבות נוספות יש להעדפת פירוש המילה 'תודה' במשמעות 'קרבן תודה':

ראשית, המילה 'תודה' משמשת ברוב הופעותיה במקרא כשמו של קרבן, או על כל פנים כמונח הקשור לקרבן התודה ולדרך הבאתו. וכבר עמדנו על כך בסעיף ז לעיל ובהערה 9 שם.

¹ דוגמה לכך ראה בספרנו בנספח הראשון לעיון ל' העוסק בכותרתו של מזמור זה עמ' 106–109.

² ראה סעיף א והערה 6 שם. חזרנו על הדברים בסגנון קצת שונה בסעיף ט. אמנם מחבר כותרתו של המזמור אינו משועבד למונחים שאנו משתמשים בהם ביחס לסוגי המזמורים השונים, אך גם בלא דברינו, הרי למחצית הראשונה של המזמור אין כל נגיעה ל'תודה' במשמעות 'הודיה', ואילו ביחס למחצית השנייה יש לומר: **קריאה** להודות (שאף אינה אומרת **על מה** יש להודות) – אינה הודיה!

³ ראה סעיף א והערה 6 שם. חזרנו על הדברים בסגנון קצת שונה בסעיף ט.

⁴ זוהי תפיסתם של צ"פ חיות ועמוס חכם, וממנה הסתייגנו בסעיף ב בהערה 15 בעיוננו.

נוסף על כך, כותרות רבות של מזמורים בספר תהילים מכילות מונחים, שאף כי אין לנו יודעים את פירושם המדויק, מתקבלת על הדעת הסברה שהם שימשו הוראות ביצוע לשירת המזמורים במקדש.⁵ ואם נפרש שהכותרת 'מזמור לתודה' מתייחסת לקרבן תודה הרי לנו כותרת נוספת הקשורה לעבודת המקדש, גם אם באופן שונה מן המונחים המוסיקליים.

לבסוף, המילה 'תודה' מופיעה בגופו של המזמור בפסוק ד: "בָּאוּ שְׁעָרָיו בְּתוֹדָה, חֲצֹרְתָיו בְּתִהְלָה". בפסוק זה הכוונה ודאי לקרבן התודה, או לתהלוכת המביאים קרבן זה, שהרי מדובר בביאה לשערי המקדש ולחצרו. יש להניח כי קיים קשר בין האמור בגוף המזמור לכותרת המשתמשת באותה מילה.

ובכן, נראה כי כותרת מזמורנו – 'מזמור לתודה' – מציינת את השימוש שנעשה בו במסגרת עבודת המקדש: היא מייצגת אותו למביאי קרבן תודה, שיאמרו אותו על קרבנם, או שמא בעת בואם למקדש בתהלוכת חוגגים לקראת הבאת הקרבן. ואם כך אין הכותרת אינה קובעת דבר ביחס למשמעותו של המזמור על פי פשוטו, ואינה משקפת את נסיבות כתיבתו או את מטרת חיבורו, ואין להתחשב בה בניתוח גופו של המזמור כפי שנכתב.

קעת יש לשאול: מדוע נבחר מזמור ק' לשמש במקדש כמזמור של מביאי קרבן התודה? מה למזמור תהילה, שעל פי פשוטו מיועד לעידן המשיחי (כפי שביררנו בסיומו של גוף העיון) ולקרבן תודה שמביא אדם פרטי מישראל בימי הבית על נס שאירע לו? והרי אף התודה הנזכרת במחצית השנייה של המזמור אינה קרבן תודה פרטי, אלא קרבן תודה שמביא עם ישראל כולו על גאולתו באחרית הימים!

ובכן, שאלה זו אינה קשה כלל. השימוש במזמורי תהילים בעבודת הקודש במקדש (ומאוחר יותר בבית הכנסת) אינו חייב להתאים לפשוטם של המזמורים. ברור שבחירת המזמור ללוות את טקס הקרבת התודה נעשתה מחמת האמור במחצית השנייה שלו: "בָּאוּ שְׁעָרָיו בְּתוֹדָה חֲצֹרְתָיו בְּתִהְלָה הוֹדוּ לוֹ בְּכָכּוֹ שְׁמוֹ...". נזכר כאן קרבן תודה, נזכרו כאן שערי המקדש וחצרותיו, וניתנת כאן ההוראה לבוא למקדש עם קרבן התודה ולהודות לה' ולברך את שמו. פסוקים אלה מתאימים ביותר לשירתם של מביאי קרבן התודה בתהלוכת שמחה למקדש,⁶ ומה בכך שהם נותקו מהקשרם הרחב במזמור השלם? הרבה מדרשות חכמים לפסוקי המקרא מבוססות על ניתוק כזה של פסוקים מהקשרם, וגם ייעודו של מזמורנו על פי האמור בכותרתו הוא סוג של 'דרשה'.

נוסיף ונאמר: היותו של מזמורנו המנון תהילה קצר וכללי לה', דווקא מכשיר אותו לייעודו כמזמורם של מביאי התודה השונים למקדש. מזמור הודיה מובהק (כמו מזמור ל' לדוגמה) פחות מתאים לשלב זה של בואם של החוגגים אל המקדש. אפשר שבשעת הקרבת הקרבן עצמו בחר לו מביא הקרבן את אחד ממזמורי ההודיה שהתאימו לו באופן אישי, לנסיבות הנס המיוחדות שבגינן הביא את קרבנו.

2. השימוש במזמורנו בסדר התפילה

על פי כל מנהגי התפילה הנוהגים בימינו, נתייחד לו למזמור ק' מקום של כבוד, לאחר ברכת 'ברוך שאמר', בראש 'פסוקי דזמרה'.⁷

⁵ כותרות 'מוזיקליות' אלה, כוללות הוראות ביצוע של מזמורי תהילים על ידי מקהלת הלוויים במקדש ושמות של כלי נגינה, ואינן עוסקות כלל בתוכנו של המזמור.

⁶ מסתבר אפוא שהמזמור לא נאמר "בשעת הקרבת קרבן תודה" כפי שכתבו צ"פ חיות ועמוס חכם, אלא בשעת הבאת הקרבן אל שערי המקדש בתהלוכת שמחה.

⁷ א. 'פסוקי דזמרה', או כפי שהם קרויים בפי הראשונים "זמירות", הם ששת המזמורים החותמים את ספר תהילים קמ"ה–ק"ג, שעל אמירתם תיקנו חכמים ברכה פותחת ('ברוך שאמר') וברכה חותמת ('ישתבח').

ב. על פי רוב נוסחי התפילה נאמר 'מזמור לתודה' מיד לאחר ברוך שאמר, ובנוסף אשכנז נאמרים לאחר ברכת 'ברוך שאמר' פסוקי "הודו" (דהיי"א ט"ז) עד "כִּי גָמַל עָלַי", ורק לאחריהם נאמר 'מזמור לתודה'.

ג. בשולחן ערוך אורח חיים נ"א, ט נאמר: "מזמור לתודה" יש לאומרה בנגינה. מקורו בספר אורחות חיים לרבי אהרן הכהן (פרובנס, המאה הי"ד) הלכות מאה ברכות, סימן כו בשם הרב נתן. מקור קדום יותר לכך הוא ביפירוש התפילות והברכות של ר' יהודה בר יקר, רבו של רמב"ן (פרובנס-ספרד, מפנה המאות י"ב–י"ג) הכותב: "אחר 'הודו לה'" אומר מזמור לתודה בלחן ערב ובשירה ארוכה יותר משאר המזמורים." (מהדורת ש"י ירושלמי, ירושלים תשל"ט עמ' ג).

השאלה שאותה נרצה לברר להלן היא מהו מקור מנהג זה – מי קבעו ומתי, ומה היה טעמו. המפרשים והפוסקים המאוחרים, שמנהג אמירת המזמור כבר היה נתון קבוע בזמנם, נתנו מלבם טעמים שונים לאמירתו,⁸ אולם דיון בטעמו של המנהג כרוך כמובן בידיעת השתלשלותו ההיסטורית. כיוון שאין תיעוד ברור הנותן מענה לשאלות אלו, ננסה לשרטט בזהירות השערה בדבר השתלשלותו של מנהג זה, תוך שימוש במקורות הרלוונטיים: הסידורים שמתקופת הגאונים ומתקופת הראשונים, וספרי הקדמונים שטיפלו בעניין זה.

א. ראשית הופעתו של מנהג אמירת 'מזמור לתודה' בפסוקי דזמרה של חול

בסדר רב עמרם גאון,⁹ בפסוקי דזמרה של יום חול, מופיע שיש לומר פסוקים אחדים אחרי 'ברוך שאמר' (פסוקי 'יהי כבוד'), אך אמירת 'מזמור לתודה' לא נזכרת שם כלל (עמודים ז–י במהדורת גולדשמידט). אף **בסידור רב סעדיה גאון**, כשני דורות אחר כך, לא נזכר מזמורו בסדר המזמורים הנאמרים בפסוקי דזמרה (סידור רס"ג עמודים לב–לד).

נפנה עתה לשני סידורים מאוחרים יותר, המשקפים את מנהג ספרד וצפון אפריקה: **בסידור רבי שלמה ברבי נתן** אב בית דין סג'למסה (מרוקו, בערך בראשית המאה הי"ב)¹⁰ גם כן אין זכר לאמירת 'מזמור לתודה' בפסוקי דזמרה, ואף **הרמב"ם** בסדר התפילה שלו (בסוף ספר אהבה) לא הזכירו.

ברם בסידורי אשכנז וצפון צרפת, בני אותה תקופה בערך (המאה הי"ב), אכן מתואר מנהג אמירת 'מזמור לתודה':

בסידור רש"י¹¹ סימן תיו (עמוד 208) אנו מוצאים:

כשנכנס אדם לבית הכנסת, קודם שיאמר פסוקי דזמרה מתחיל פסוקים הללו... ואומר סדר ברכות (– השחר)... ואחריה כל הסדר עד **'מזמור לתודה הריעו לה' כל הארץ'**, ואם שבת הוא, **ידלג 'מזמור לתודה'** ומתחיל 'למנצח מזמור לדוד, השמים מספרים כבוד א-ל' (מזמור י"ט).

וראיתי כתוב מפני מה אין אומרים מזמור לתודה בשבת, לפי שעל קרבן תודה היו אומרים אותו... והואיל ועל קרבן תודה נתקן, וקרבן תודה אינו דוחה שבת, מדלגים אותו בשבת, דלא לימא (– שלא יאמר) קרבן תודה דוחה שבת. ומסיים פסוקי דזמרה על הסדר ומתחיל ישתבח שמך...

במחזור ויטרי לרבנו שמחה,¹² שאף מקורו בבית המדרש של רש"י, בסדר התפילות של יום חול לאחר ברכת 'ברוך שאמר' (עמודים 62–63) מובאים אמירת 'הודו' ולקט של פסוקים מספר תהילים **"עז יודור אמונתו"** – כלומר עד סוף מזמור ק'. וכאן נוסף במחזור: **"בשבת מדלגין מזמור לתודה"**, לפי שאין תודה קרבין בשבת... בשבת אומר 'למנצח' (מזמור י"ט)". וכאן מובאים כל מזמורי התוספת הנאמרים בשבת. ושוב, מובאים דברים דומים בסדר התפילה לשבת בבוקר (עמוד 89):

והולכין לבית הכנסת ומסדרין כל הברכות כמנהג דבר יום ביומו... ופותחים במזמורים כמו שתיקנו חכמים סדר יום ויום, ומדלגין **'מזמור לתודה'** לפי שאין תודה קרבה בשבת, ומוסיפין 'השמים מספרים כבוד א-ל' (מזמור י"ט)...

בשנת תשל"ב הוציא הרב משה הרשלר ז"ל בירושלים שני סידורים לראשוני אשכנז מתוך כתבי יד, כשהם משולבים בכרך אחד: **סידור רבנו שלמה**, שהוא מייחסו לר' שלמה ברבי שמשון מורמייזא,¹³ ו**סידור חסידי אשכנז** שנכתב בידי תלמידיהם של

⁸ כגון הטעם המוזכר בשולחן ערוך על פי אורחות חיים (ראה הערה קודמת): "שכל השירות עתידות ליבטל חוץ מ'מזמור לתודה'" (על פי ויקרא רבה ט, ז: "לעתידי לבוא כל הקרבנות בטלין וקרבן תודה אינו בטל, כל התפילות בטלות ההודאה אינה בטלה"). ר"י בער בסידורו עבודת ישראל' מסביר את טעם המנהג כך: "ותיקנו לומר מזמור זה, שהוא כמו ברכת הודאת גומל חסדים, מפני שאין יום שלא נעשה בו נס לאדם, ואין בעל הנס מכיר בנסו, וצריך לתת הודאה".

⁹ רב עמרם גאון היה גאון ישיבת סורא באמצע המאה התשיעית (נפטר בשנת 875). על פי בקשת חכמי קהילה בספרד כתב את נוסח התפילה והלכותיה ושלח לספרד. סידורו הוא הבסיס לסדר התפילה ומנהגיה בדורות הבאים בכל תפוצות ישראל עד היום. כתבי היד של חיבור זה הם מאוחרים (החל במאה הי"ד), אם כי קטעים שלמים מן החיבור הועתקו בסידור רש"י ובמחזור ויטרי, הקדומים מכתבי היד הללו. החיבור עבר שינויים רבים במהלך הדורות, בהתאמה למנהגי התפילה ונוסחיה בכל ארץ ובכל תקופה שבה הועתק, ועל כן קשה לעמוד על הנוסח המקורי של סדר רב עמרם. למרות הקושי הגדול, הוציא חוקר התפילה דניאל גולדשמידט ז"ל מהדורה של החיבור (מוסד הרב קוק, תשל"ב), המבוססת על כתבי היד ועל עדויות עקיפות מתוך ספרים שציטטו את הסידור בהרחבה.

¹⁰ סידור רבי שלמה ברבי נתן, הוציא לאור ותרגם מערבית שמואל חגי (– קרויזר), ירושלים תשנ"ה, עמודים ט–י.

¹¹ יצא לאור בידי ר' שלמה בובר ונשלם בידי יעקב פריימן, חברת מקיצי נרדמים ברלין תרע"ב.

¹² מהדורת שמעון הורוויץ, נירנברג תרפ"ג.

¹³ רבי שלמה ברבי שמשון היה מנהיג קהילת יהודי וורמס עד גזירות תתנ"ו (1096), שבהן מת על קידוש ה'. היה בן דורו וחברו של רש"י. ראה עליו בספרו של א' גרוסמן 'חכמי אשכנז הראשונים', ירושלים תשמ"א, פרק שמיני עמ' 326 ואילך. גרוסמן, בהמשך אותו פרק (עמ')

גדולי חסידי אשכנז דורות אחדים מאוחר יותר. הסידור השני, המאוחר יותר, מהווה מעין פירוש והרחבה לסידור הראשון, הקדום.

בסידור רבנו שלמה, באמירת פסוקי דזמרה שבכל יום, מפרט ומפרש בעל הסידור גם את המזמורים הנוספים על פסוקי דזמרה, שאותם אומרים בשבת, ואינו מזכיר את 'מזמור לתודה' כלל לא ביום חול ולא בשבת (סימנים יא–יב והלאה). אולם בסימן העוסק בתפילת שבת (סימן נח), שמפורטים בו שוב המזמורים הנוספים הנאמרים בשבת, נזכר 'מזמור לתודה' על דרך השלילה, כמזמור שאין אומרים אותו בשבת:

תפילת השבת. בשבת מוסיפין מזמורים בפסוקי דזמרה של שבת והלל... לפי ששבת יום מנוחה ואין בו מלאכה, יכול אדם להשהות בבית הכנסת. וגם בחול היה לו דין לאומרו, אלא מפני ביטול העם ממלאכתו נמנעו.¹⁴

ומזמור לתודה שאומרים בחול,¹⁵ אין אומרים בשבת, לפי שאין תודה קרבה בשבת, ומביאי תודה – בחול היו אומרים אותו, והן ארבע שצריכים להודות, יורדי הים והולכי מדברות וחולים ואסורים בבית הסוהר ויצאו, וכולם מביאין בית ה'.

ומתחילים 'השמים מספרים כבוד א-ל'... והדין היה בכל יום לאומרו לשבחו של הקב"ה. כדכתיב בו "יום ליום יבִיעַ אֶמְרֵי" וגו', אלא מפני טורח הציבור, שאינן פנויים ממלאכה, אבל שבת שאין בו מלאכה אומר אותו.

על דברים אלו חוזר רבנו שלמה גם ביחס למזמורי התוספת הבאים, ובכל פעם מסביר שמחמת תוכנם וחשיבותם צריך היה לאמרם יום יום, אבל הסתפקו באמירתם בשבת מפני שאין בו ביטול מלאכה.

בסידור חסידי אשכנז שנכתב דורות אחדים אחר סידור רבנו שלמה, והוא מעין פירוש והרחבה לסידור זה, השלימו בסעיף העוסק בתפילת שחרית של חול את 'מזמור לתודה', שלא נזכר בסידור רבנו שלמה. אחרי הביאור לפסוקי 'הודו' מובא (בעמוד כח) פירוש לימזמור לתודה'. לאחר הפירוש מובאת בסידור זה הערה שנעמוד על פירושה מאוחר יותר:

מזמור לתודה – לפי שאין תודה קרבה בשבת, קבעו לומר מזמור זה בחול.

אם כן, באשכנז ובצפון צרפת, החל במאה הי"ב, נהגו לומר 'מזמור לתודה' בימות החול, ואילו בשבת דילגו על מזמור זה. מנהג זה הוא הרווח היום ברוב רובן של קהילות ישראל.¹⁶

ב. השתלשלותו של המנהג

עתה אנו שואלים: מניין הגיע מנהג אמירת 'מזמור לתודה' בפסוקי דזמרה של ימי החול לסידורי אשכנז וצפון צרפת, החל במאה הי"ב (ומשם התפשט בתקופות מאוחרות יותר אל שאר הסידורים)? והרי בסידורי הגאונים לא נזכר הדבר, וגם בסידורי צפון אפריקה-ספרד לא מצאנוהו בתקופה המקבילה, ובכך מניין 'צץ' המנהג באשכנז-צרפת? אפשר שהתשובה על כך מצויה בכל זאת בסדר רב עמרם גאון.

לשם כך נפנה לעינינו בסדר תפילת השבת בסידור קדום זה. לאחר אמירת 'קרבנות', נאמר שם (עמוד סח): "ועומד חזן הכנסת ופותח...". ובהמשך ניתנת רשימה של פסוקים ומזמורים, שאותם מוסיפים בשבת על פסוקי דזמרה הנאמרים יום יום.

בראש עמוד סט כותב המהדיר (דניאל גולדשמידט ז"ל): "מכאן ואילך שונים כתבי היד בסדר הזמירות ובהיקפן", והוא מציג שלושה טורים מקבילים, ובהם נוסח שלושת כתבי היד שעליהם בנה את מהדורתו. והנה בשני כתבי יד מתוך השלושה, כתב יד המסומן במהדורתו באות מ (שהוא סידור תפילה ספרדי המכיל בתוכו את סדר רב עמרם, והוא העתיק מבין שלושת כתבי היד) וכתב יד שהוא מסמנו באות ז (שהוא כתב יד איטלקי) **כלול בין המזמורים הנוספים בשבת 'מזמור לתודה'!**

והנה, בשנת תשל"ז פרסם פרופ' ש' אברהמסון ז"ל בכתב העת 'סיני' (פ"א) דפים מן הגניזה שיש בהם חלקים מסידור רב עמרם גאון. בניגוד לכתבי היד שעמדו לפני גולדשמידט, שהם כולם מן המערב, מקורם של קטעי הגניזה הוא בארצות המזרח.

346–348) שולל בתוקף את ייחוס החיבור לר' שלמה ברבי שמשון, והוא מייחסו לראב"ן שחי כשני דורות מאוחר יותר. על חלק מראיותיו של גרוסמן נגד ייחוס הסידור לרשב"ש יש לדון. על כל פנים, גרוסמן לא ביאר לנו מה פשר ההודעה בראש הסידור בכתב היד: "אתחיל סידור רבי שלומה" – מיהו רבי שלמה זה ומה שייכותו לראב"ן?

¹⁴ זהו ההסבר לכך שרבנו שלמה מונה גם בתפילת יום חול את מזמורי התוספת הנאמרים בשבת. לדעתו היה ראוי לאמרם בכל יום. ומשום כך ביאורם של מזמורי התוספת בא בסידורו של רבנו שלמה דווקא בסימנים העוסקים בתפילת יום חול (סימנים יא–יח), ואגב גרר אביאור בסימנים אלו גם את מזמורי השבת המובהקים 'מזמור שיר ליום השבת' ו'ה' מלך'.

¹⁵ וכאן קיימת אי התאמה לדבריו בסעיפים יא–יב העוסקים ביום חול, שהרי שם לא הזכיר כלל אמירת מזמור זה! וראה להלן יישוב הדבר.

¹⁶ למעט מנהג יהודי איטליה, שנדון עליו מאוחר יותר.

והנה בעמודים רכד-רכז מופיע סדר פסוקי דזמרה של שבת, ובעמוד רכה מופיע 'מזמור לתודה' בין המזמורים שמוסיפים בשבת!

הווה אומר: המנהג המשתקף בכתבי היד הללו של סדר רב עמרם, הוא לומר את 'מזמור לתודה' בפסוקי דזמרה **זוּקא בשבת ולא ביום חול**.

על מנהג זה יש לשאול: מה שייכותו של מזמור ק' למזמורים שנוספו לפסוקי דזמרה בשבת? התשובה על כך פשוטה: מזמורנו הוא מזמור תהילה מובהק, והוא קרוב בתוכנו וברוחו לרוב המזמורים שמוסיפים בשבת, שאף הם מזמורי שבח ותהילה לה', כמו גם ששת מזמורי התהילה של פסוקי דזמרה הנאמרים דבר יום ביומו. מזמורי התוספת הללו הם מנהג מיוחד לשבת, שיש בו מעין הרחבה לפסוקי דזמרה הבסיסיים.¹⁷

מסתבר שמנהג ההרחבה השבתי הזה, הכולל את אמירת 'מזמור לתודה', כפי שהוא משתקף בסדר רב עמרם על פי רוב כתבי היד שלו, הגיע גם לארצות אשכנז-צרפת. אלא שבעיני חכמי ארצות אלו, אמירת 'מזמור לתודה' בשבת הייתה קשה, מן הטעם החוזר בכל הסיפורים שלהם: הרי אין מקריבים תודה בשבת, והמזמור הזה הרי קשור בקרבן התודה, ואם כן אינו מתאים להיאמר בשבת! לפיכך הכריעו חכמים אלו לדלג על אמירת 'מזמור לתודה' בשבת, ובכך שינו את המנהג שהגיע אליהם מבבל (אולי דרך איטליה).

נראה, כי בשלב המוקדם נתבטלה באשכנז אמירת 'מזמור לתודה' בשבת, ועדיין לא נהגה ביום חול.

שלב זה אולי משתקף בסיפורו של רבנו שלמה. רבנו שלמה סבר שראוי לומר את מזמורי התוספת גם ביום חול, כפי שכתב ביחס אליהם פעם אחר פעם בפירוט תפילת השבת (סימן נח). בסוף דבריו הוא אף טען שאמירת מזמורי התוספת "עיקר תקנתם – לחול נמי הייתה, לבד מ'מזמור של שבת' ו'ה' מְלָךְ", שהם המזמורים שנתקנו לשבת" והוא מוכיח את דבריו אלו (עין שם), ומסיים: "וכשראו שלא היו רוב הציבור מסוגלים לעמוד בתקנה זו מפני ביטול המלאכה, ביטלום בחול והניחום לשבת. **והאומרן בחול – תבוא עליו ברכה**".¹⁸

ברם רבנו שלמה ער לכך שבפועל אין אומרים אותם בבית הכנסת בחול, ועל כך הוא פותח את סימן יא במשפט: "נהגו במגנצא **בשבת**, שמתחיל שליח ציבור 'הודו לה' וקראו בשמו'..." ומכאן ראייה, שבזמנו עדיין לא נהגו לומר ביום חול 'הודו', על כל פנים במגנצא.

ייתכן כי זו הסיבה לכך שבסימנים העוסקים בימי החול (יא-יח) אין הוא מזכיר כלל 'מזמור לתודה', שכן בתפילת יום חול עדיין לא נהגו לאומרו, ובתפילת השבת – דילגו עליו. אמנם בהגיעו לסימן נח, שבו מפרט רבנו שלמה את מזמורי תפילת השבת, הוא כותב "ומזמור לתודה שאומרים בחול, אין אומרים בשבת", ולכאורה מכאן ראייה שהיו אומרים מזמור זה בתפילת יום חול. אלא שבהמשך מתבררת כוונתו: "לפי שאין תודה קריבה בשבת, ומביאי תודה – **בחול היו אומרים אותו**",¹⁹ והן ארבע שצריכין להודות... וכולם מביאין בית ה'". אם כן, כוונתו היא שמזמור לתודה היה נאמר **במקדש** על קרבן התודה רק בימי חול, ועל כן אין לאמרו בתפילת השבת.

והנה, זמן לא רב אחר כך, 'פלשו' חלקים מתוך התוספת של שבת לפסוקי דזמרה של יום חול, ברוח דבריו של רבנו שלמה כי "הדין היה בכל יום לאומרו לשבח של הקב"ה". 'פלישה' זו כללה את 'הודו' ולקט הפסוקים שאחריו,²⁰ ויחד עם אלו גם 'מזמור לתודה' נקבע להיאמר בימות החול.

אמירת 'מזמור לתודה' ביום חול נקבעה כמובן מחמת ביטול אמירתו בשבת! זהו מעין 'פיצוי' למזמור ק': מקומו המקורי היה בין המזמורים הנאמרים בשבת, אך מחמת כותרתו נשללה אמירתו בשבת והוא נותר 'מיותם'. משנקבע המנהג להוסיף מזמורים גם ביום חול, אומץ המזמור ומצא לו מקום בתור תוספת קבועה לימות החול.

¹⁷ הרחבה זו הייתה שונה ממקום למקום ומזמן לזמן. היו שהפליגו והיו שצמצמו, וגם מבחר המזמורים עצמו היה שונה על פי המנהגים השונים. אף על פי כן, ישנו מכנה משותף לכל המנהגים: אמירת מזמור י"ט ('השמים מספרים'), אמירת 'מְזִמֹר שִׁיר לְיוֹם הַשַּׁבָּת' ("צ"ב) ואולי גם 'הלל הגדול' (קל"ו).

¹⁸ וראה הערה 14.

¹⁹ נראה שצריך להיות: "אותו" – את 'מזמור לתודה'.

²⁰ את הטעם לאמירת "הודו לה' קראו בשמו" גם ביום חול אנו מוצאים בסיפור רבנו שלמה סימן יא: אמירת פסוקים אלו על ידי אסף "היה (– במקדש) בכל יום", ואף על פי כן "אין עושין עתה אלא בשבת, כשיש רוב עם בבית הכנסת". מאוחר יותר התקבלה אמירת הפסוקים הללו בכל יום, כמו שהיה הדבר במקדש.

וכך אנו מוצאים בסידור רש"י ובמחזור ויטרי את המנהג לומר 'מזמור לתודה' בפסוקי דזמרה של יום חול, כפי שראינו לעיל. מאוחר יותר, ב**סידור חסידי אשכנז**, (עמוד כח), מופיע הטעם לאמירתו ביום חול, והוא ממש כדברינו:

'מזמור לתודה' – לפי שאין תודה קרבה בשבת – (וביטלו מפני כן את אמירת המזמור בשבת) קבעו לומר מזמור זה בחול!

לאחר ששחזרנו את התהוות המנהג החדש, ננסה לעמוד על הסיבות לחילוקי המנהגים אם לומר 'מזמור לתודה' בשבת או להימנע מאמירתו: המנהג לומר 'מזמור לתודה' בשבת, מתחשב ב**תוכנו** של המזמור כמזמור תהילה לה', המתאים להרחבת פסוקי דזמרה בשבת. כותרת המזמור ודאי נראתה בעיני בעלי המנהג הקדום עניין טכני שאינו מעלה ואינו מוריד לעניין התאמת המזמור להיאמר בשבת. אולם בעיני חכמי אשכנז וצרפת נראתה הכותרת דבר מרכזי: הם תפסו אותה כקובעת את שימוש של המזמור בעבודת המקדש, וכמעניקה למזמור את חשיבותו ואת ייחודו.²¹ כיוון שכך, סברו שאין המזמור מתאים להיאמר בשבת ביום טוב, ויש לדלג על אמירתו.²²

ג. שרידים למנהג המקורי

האם ניתן למצוא בספרי ההלכה והמנהגים ראייה לדברינו, כי המנהג המקורי היה לומר 'מזמור לתודה' דווקא בשבת, כחלק ממזמורי התוספת לפסוקי דזמרה, ולא ביום חול?

אכן, מנהג זה המשיך להתקיים במקומות שונים במשך מאות שנים, אף שהיה עליו 'לעמוד על נפשו' כנגד הטענות נגדו שיצאו מאשכנז ומצרפת.

בספר **שיבלי הלקט** לרבי צדקיה בן אברהם הרופא,²³ בסימן עו שכותרתו היא "דין זמירות של שבת שאומרים... 'מזמור לתודה'..." נאמר:

מזמור לתודה – יש מקומות שאומרים אותו בחול ואין אומרים אותו בשבת. ומצאתי טעם למנהגם בשם רבינו שלמה זצ"ל,²⁴ לפי שאין קרבן יחיד קרב בשבת, ותודה קרבן יחיד היא, והיא יכולה ליקרב בכל יום חוץ מן השבת. **ובמקומו** (– רומא) **מנהג לאומרו בשבת ולא בחול**.²⁵

ואכן, מנהג זה המשיך להתקיים בקרב יהודי איטליה עד ימינו, והוא מתועד במחזור בולונייט שנדפס בשנת ש' ובמחזור ליוורנו תרט"ז.²⁶

אולם לא רק באיטליה התקיים מנהג זה, אלא כנראה גם בספרד. ב**טור אורח חיים**, סימן נא, הלכות ברכות השחר, נאמר: יש מקומות שנוהגים לומר 'מזמור לתודה', 'יהודו לה' קראו בשמו', כאשר הוא כתוב בדברי הימים, לפי שדוד קבעו לאמרו בכל יום לפני הארון... וכל מקום ומקום כמנהגו. ובאשכנז נוהגין שלא לומר 'מזמור לתודה' בשבת ויום טוב,

²¹ דיון דומה על היחס בין תוכן המזמור לכותרתו נערך בעיונו לעיל.

²² ואף על פי כן, מצאנו עדות למנהג אמירת 'מזמור לתודה' בראש השנה ויום הכיפורים, במקומות שדילגו על אמירת המזמור בשבת ושאר ימים טובים. בספר כנסת הגדולה על סימן נא בטור שולחן ערוך, מביא המחבר שיש נוהגים לאמרו בראש השנה ויום הכיפורים משום שכתוב בו "הריעו לה' קל הָאֲרָץ", והדבר מתאים לתוכנם של מועדים אלה. על פי מנהג זה 'ניצח' בראש השנה ויום הכיפורים **תוכנו** של המזמור את **כותרתו**.

²³ רבי צדקיה חי ופעל ברומא באמצע המאה הי"ג. ספרו שיבולי הלקט עוסק בדיני אורח חיים, ויצא במהדורה מדעית מכתב יד שנכתב בחיי המחבר בידי ש"ק מירסקי, הוצאת סורא, ניו-יורק תשכ"ו. הציטוט הוא מעמוד 298 במהדורה זו.

²⁴ מיהו רבינו שלמה זה? המצטטים את דברי שיבולי הלקט הללו הבינו שהכוונה לרש"י (בית יוסף על הטור סימן רפא), ודברים מעין אלו אכן מופיעים בסידור רש"י, והבאנו אותם לעיל. אולם הרב הרש"ר מהדירו של 'סידור רבנו שלמה' משער שהכוונה לדברים שנאמרו בסידור רבנו שלמה סימן נח (עמוד קמט, והערה 2 שם).

²⁵ בהמשך דבריו הוא מביא את טעמו של אחיו רבי בנימין למנהג בני רומא, מדוע מתאים מזמור לתודה דווקא לשבת, והוא טעם אגדי. מאידך, אין בדברי בעל שיבולי הלקט תשובה לדברי רבנו שלמה מדוע אין לאומרו בשבת.

²⁶ ראה את סקירתו של דניאל גולדשמידט ז"ל 'מנהג בני רומא', בתוך 'מבוא למחזור בני רומא' מאת שד"ל, במהדורת גולדשמידט, תל אביב תשכ"ו, עמוד 82 (זמירות ליום חול) ועמוד 89 (שחרית לשבת, והערה 58 שם). יש לציין כי בבית הכנסת האיטלקי בירושלים אומרים כיום 'מזמור לתודה' בין בחול ובין בשבת.

לפי שאין תודה קרבה בהן. ואין צריך למונעו, דליכא למיחש דילמא אתו להקריבה כשייבנה בית המקדש, דלא טעו אינשי בהכי.²⁷

ובכן, מדבריו של רבי יעקב ברבי אשר בעל הטורים (ספרד, ראשית המאה הי"ד) ברור שבמקומו נהגו לומר 'מזמור לתודה' בשבת, אך לא ברור מדבריו אם במקומו אמרו אותו גם בחול ("יש מקומות שנוהגים").

והנה, בסידורו של תלמיד בעל הטורים, **פירוש הברכות והתפילות לרבי זוד אבודרהם** (ספרד, אמצע המאה הי"ד)²⁸ מתגלה תמונה זו: ב'סדר שחרית של חול ופירושה', לפני 'ברוך שאמר', כותב האבודרהם: ²⁹ "יש מקומות שנוהגים לומר... 'הודו לה' קראו בשמו' ומזמור 'השמים מספרים כבוד א-ל', אבל אין מנהגו לאומרם אלא בשבת וימים טובים". ואת אמירת מזמור לתודה לא הזכיר כלל, לא לפני 'ברוך שאמר' ולא לאחריו.³⁰

אך ב'סדר שחרית של שבת ופירושה' בפסוקי דזמרא מביא האבודרהם לאחר ברכת 'ברוך שאמר':

ואומר 'מזמור לתודה'. וכתב אבן הירחי: ³¹ בצרפת נהגו שלא לומר בשבתות וימים טובים 'מזמור לתודה', לפי שאין מביאין קרבן תודה בשבת... **אבל בפרובנציה (- פרובנס) וספרד אומרים אותו** (- בשבת), ולא ייתכן, עד כאן. ואני אומר כי ייתכן לאמרו ואין למונעו, שאין לומר שמא יבואו להקריב תודה כשייבנה בית המקדש, שאין האנשים טועים בזה.³²

נוכחנו אפוא שבאיטליה ובספרד (ואולי גם בפרובנס) נשתמר המנהג המקורי לומר 'מזמור לתודה' בשבת כחלק ממזמורי התוספת, אך לא ביום חול.

רבי אברהם בן נתן הירחי, המכיר את מנהג צרפת, שהוא היפך המנהג בפרובנס ובספרד, ומכיר את הטעם שנתנו חכמי צרפת למנהגם, מגיב על המנהג הספרדי במילים "ולא ייתכן". לדעתו מנהג צרפת מבוסס על שיקול הלכתי, ואין הדבר מובן לו כיצד ניתן לנהוג ההיפך ממש מהמנהג הייכוני. אולם נראה שדווקא בני אשכנז וצרפת הם שנוהגים ההיפך מהמנהג המקורי הקדום, וזאת על סמך טענות הלכתיות שנתחדשו בבית מדרשם של חכמי הארצות הללו.

פתרון מקורי למתח בין המנהג הקדום לומר 'מזמור לתודה' בשבת בשל תוכנו המרומם, ובין המנהג המאוחר להימנע מאמירתו בשבת בגלל כותרתו, נמצא דווקא בצפון צרפת ותועד בספר **הרוקח לרבי אלעזר מוורמייזא** (1165–1240). מובא שם בסימן שיט דיון קצר העוסק בזמנים שבהם אין אומרים 'מזמור לתודה':

מה שנהגו לדלג מזמור לתודה בשבת ובימים טובים, לפי שאין קרבה בהן (- התודה), לפי שהיא חובה ואין קבוע לה זמן (- וקרוב שאין קבוע לו זמן אינו דוחה את השבת ואת יום טוב)... ושמעתי על הרב רבי אליהו, **שלא היה מדלג כי אם שתי תיבות הללו 'מזמור לתודה'**, והיה מתחיל 'הריעו לה' כל הארץ, **מפני שזה שבח של הקדוש ברוך הוא.**

²⁷ תרגום המשפט האחרון: שאין לחוש שמא יבואו להקריבה בשבת כשייבנה בית המקדש, שלא טועים אנשים בכך. על דברים אלה חוזר הטור בקיצור באורח חיים סימן רפא בהלכות שבת.

²⁸ רבי חיים אבודרהם חי בסביליה וכתב את ספרו בסביבות 1340. ספר זה הוא אחד מן הסידורים המקיפים והחשובים ביותר שנכתבו בתקופת הראשונים. הוא מרבה לצטט בספרו את דברי הטור, ומכאן הסברה שהיה תלמידו, אם לא באופן ישיר, הרי שבאמצעות ספר הטורים.

²⁹ במהדורת רש"א ורטהיימר, ירושלים תשכ"ג עמודים נח-נט.

³⁰ אחר פירוש ברכת 'ברוך שאמר' כותב אבודרהם: "ואחר כך תיקנו לומר מזמורים שבסוף התלים... מ'יתהילה לדוד' עד 'כל הנשמה תהלל י-ה'". ועל מילים אלו מעיר מבאר של ספר אבודרהם, הרב חיים יהודה אהרנרייך הי"ד במהדורת אבודרהם שלו (קלוזס-קלויזנבורג תרפ"ז, עמוד רלה הערה *סז): "מנהג אשכנז לומר אחר 'ברוך שאמר' 'הודו', וגם 'מזמור לתודה', ומדברי רבנו לקמן משמע גם כן שהיו אומרים 'מזמור לתודה' בחול אחר ברוך שאמר, **ופלא כי לא הזכירו כאן**". אין זה פלא, אלא עדות לכך שבספרד לא אמרו מזמור לתודה בחול, ומה שכתב המבאר על "דברי רבנו לקמן", נראה כי כוונתו לסדר שחרית של שבת ופירושה - ראה למעלה בהמשך הדברים.

³¹ רבי אברהם בן נתן הירחי (ראב"ן הירחי) נולד בלונגיל שבפרובנס בערך ב-1155, אך חלק ניכר מחייו חי מחוץ לפרובנס. הוא שימש כדיון בטולדו שבספרד, שבה נפטר - 1215. הציטוט שלהלן הוא מ'ספר המנהגי' שלו - ספר הלכה גדול, אשר יצא במהדורה מדעית בידי יצחק רפאל, מוסד הרב קוק ירושלים תשל"ח, ושם מופיעים הדברים בחלק ראשון, דיני תפילה, עמוד נב.

³² ההגנה על אמירת המזמור בשבת לקוחה כמובן מדברי הטור סימן נא, שהובאו לעיל, תוך שהוא מתרגם את המילים הארמיות לעברית.

הנה על פי מנהגו של רבי אליהו, בן דורו וחברו של רבנו תם (המאה הי"ב), נשמרה התקנה המקורית לומר את המזמור בשבת, המתאים לפי תוכנו למזמורי התוספת בשבת, שכן יש בו "שבח של הקב"ה", ואת הבעיה שהעלו חכמי אשכנז וצרפת פתר בהשמטת הכותרת "מזמור לתודה"³³.

מנהגו זה של רבי אליהו מבטא תפיסה דומה לזו שהצגנו בעיוננו, שיש לפרש כל מזמור לגופו, ואילו כותרת המזמור, איננה חלק מהותי ממנו.

 כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב אלחנן סמט, תשע"ו
 * עורכת: נחמה בן אדרת *
 * ***** *
 * בית המדרש הוירטואלי שלידי ישיבת הר עציון *
 * <http://www.etzion.org.il/vbm> : האתר בעברית: *
 * <http://www.vbm-torah.org> : האתר באנגלית: *
 * משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *
 * דוא"ל: office@etzion.org.il *

³³ מנהג דומה מתועד גם במחזור רומניה ששימר מנהג קדום של אמירת מזמורי תהילים בכניסת השבת, בהם 'מזמור לתודה' – אך ללא כותרתו, מטעם שאין מקריבים קרבן תודה בשבת. ראה בספרו של ע' פליישר, 'תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים', עמ' 210.